

Бадер С. О.,
магістр соціальної роботи
та соціології,
старший лаборант
кафедри дошкільної та початкової освіти
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка

ОБРАЗ ДИТИНИ-СИРОТИ В РОЗПОВІДЯХ ЛІДІЇ ЧАРСЬКОЇ

"Произведения Лидии Чарской как бы обычны – о мальчиках и девочках, юношах и девушках, но многие герои писательницы мечтают о том, чтобы их жизнь преобразилась, перестала быть серой, будничной, то есть о том, чтобы в их судьбу пришла сказка..."

Никоненко

Одним з найвидатніших літературних явищ початку ХХ століття постає творчий здобуток російської письменниці Лідії Чарської. Колись серед читаючої молоді не було людини, яка б не знала цього імені. За 20 років плідної праці Чарською було написано близько 80 творів, що користувалися попитом не лише на батьківщині письменниці, а й за її межами. Але, на жаль, за роки життя письменниці її творчість не завжди були зрозумілою. Хтось зачитувався її творами, а хтось жорстоко критикував за сентиментальність та однообразність. Були часи, коли оповідання письменниці взагалі заборонялося друкувати, та вона змушена була мовчати. Але сьогодні ми знов звертаємось до оповідань Лідії Чарської, переживаємо та плачемо разом з її героями. Аналіз творчого здобутку Чарської представлено в роботах І. Ніколаєнко, С. Коваленко, І. Стрелкової та ін.

Творчість Лідії Чарської присвячена маленькому світу, де все є дивним та прекрасним – світу дитинства. Та, на жаль, не кожна дитина має нагоду бачити життя лише крізь призму щасливого дитинства, відчувати любов та піклування батьків та родичів. Саме болісній темі сиритства й присвячено чимало творів Лідії Чарської, де вона майстерно описує внутрішній світ дитини-сироти, її відчуття, її тривоги та надії.

У сучасному суспільстві оповідання Лідії Чарської набувають особливого значення та актуальності, бо тема сиритства особливо гостро постає в нашій державі. Цій проблемі присвячено чимало робіт вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: О. Безпалько, Н. Вельбовець, Г. Гревцевої, Н. Дівіциної,

Л. Думи, Н. Краснової, Ф. Мустаєвої, Т. Семигіної, С. Харченка, та ін. Щоб краще зрозуміти психологію дитини, що втратила батьків та потрапила в державні заклади опіки, не зайве звернутися до художніх творів та проаналізувати образ сиріт, зокрема в оповіданнях Чарської. Таким чином, метою даної статті є аналіз психологічних особливостей дітей-сиріт в оповіданнях Лідії Чарської та зіставлення їх з психологічними особливостями сучасних дітей, що виховуються в закладах державної опіки.

Читаючи оповідання Чарської мимохідь замислюєшся над тим, звідки така точна передача настрою та хвилювань дитини, що втратила найдорожчий скарб у своєму житті – своїх батьків? Якщо ретельно проаналізувати твори, то можна зрозуміти, що письменниця в якоїсь мірі відображає власні події та відчуття далекого дитинства, деякі герої говорять її устами, відчувають нестерпний біль розлуки з близькими та рідними людьми, як колись відчула його маленька Ліда.

Передивляємось біографію Лідії Олексіївни Воронової (Чарська – це сценічний псевдонім). Дівчинка народилася в заможній родині – її батько був військовим інженером. Батьки дуже любили та пестили свою єдину доньку. Світ для маленької Ліди здавався чарівною казкою, котра буде тривати вічно. Але незабаром помирає мати дівчинки, та з цього моменту все змінюється... Минає час, маленька Ліда ховається у собі та своїх мріях. Вона майже не грається з дітьми, а живе у своєму таємничому світі. Одного дня в домі з'являється нова людина – мачуха. І, до того замкнута дівчинка, Ліда стає ще більш таємнича. Стосунки з новою дружиною батька одразу не склалися, та вирішено було направити дівчину вчитися до Павловського монастирського інституту. Дівчина ще більше відчуває себе самотньою, покинутою. Вже в 10 років вона стає автором свого першого вірша. З 15 років Чарська починає вести щоденник, який згодом стає основою багатьох її творів. Всі свої страждання письменниця проектує на маленьких дітей – героїв її творів. Скільки жалю і болю в серцях маленьких сиріт, скільки сподівань та мрій на майбутнє в їх душах! Саме так й юна Чарська страждала та мріяла про майбутнє.

Долі сиріт присвячено чимало праць Лідії Чарської. Вражають та захоплюють своєю відвертістю та щирістю такі розповіді, як „Приютки”, „Записки институтки”, „Княжна Джаваха”, „Записки сиротки”, „Лишний рот”, „Генеральская дочка”. Майже всі ці розповіді мають дещо спільне – авторка дуже яскраво описує життя дітей, які втратили одного або обох батьків. Через це вони потрапляють або до державної установи, що займається вихованням сиріт (Катя з „Записок сиротки” Дуня Прохорова – „Приютки”, Людмила Власовська – „Записки институтки”), або до чужих сімей, де змушені тяжко працювати, щоб не померти з голоду (Вася – оповідання „Лишний рот”). Але є й такі оповідання, де сироти виховуються в прийомних сім'ях та не відчувають на собі якогось тиску („Генеральская дочка”), але це скоріше виняток, ніж правило. Під впливом обставин формується психологія дитини-сироти, що має специфічні риси. Чарська дуже тонко відчуває це, та на прикладі своїх маленьких героїв малює жорстокий світ, у якому живе сирота.

Героїні Лідії Чарської (у більшості випадків це дівчата) зі стійким характером. В них ми бачимо жіночий ідеал письменниці: сполучення м'якості та наполегливості, довіри й проникливості, вміння зрозуміти сутність людини, роздивитись її добру основу. В своїх творах Чарська вчить дітей складати враження про людину не по тому як вона виглядає, не потому бідна людина чи багата. Такі уроки стають особливо актуальними у наші дні. Інша дуже важлива риса героїв авторки – вміння терпіти негаразди, віра в те, що добро все одно переможе зло.

Слід зазначити, що кожен з маленьких персонажів має вразливу, чуттєву натуру. Діти відчувають свою самотність у великому світі дорослих. Особливо болісним є для дітей період адаптації у державних закладах опіки або навчальному закладі („Приютки”, „Записки институтки”). Згадаємо Дуню Прохорову або Людмилу Власовську, коли вони тільки-но покинули рідний дім. Їм важко звикнути до нових умов життя. Все їм здається відштовхуючим: новий одяг дуже незручний, хоча й набагато кращий, ніж їх власний, ліжко дуже жорстке, люди непривітні та чужі, не кажучи вже про те, що існує певний режим дня. Проте, інші діти, що вже більш-менш звикли до існуючих умов, здаються більш живими та розв'язними. Але це лише на перший погляд. У кожній дівчинки свої таємниці, свій маленькій світ. Кожна з них ховає в закутках своєї душі нестерпну біль, що пізнала так рано. Кожна з дівчат в тій чи іншій мірі дуже сором'язлива, за рідким винятком персонажі Чарської мають нестерпний характер. Але, навіть дуже сміливі дівчата не дозволяють собі грубо висловлюватись чи протистояти вихователям. Дисципліна, дуже сувора, панує як у притулках так і в інститутах для дівчат. Слово вихователів для дівчат – закон. Проблема адаптації сиріт у закладах державної опіки існує і сьогодні. Дітям важко пристосовуватися до мінливих умов життя. Якщо дитина втрачає батьків ще немовлям, вона потрапляє у Дім малюка, коли їй виповнюється 3 роки – до Дитячого будинку, потім, у віці 6 – 7 років – до школи-інтернату. Отже, адаптаційний період, не встигнувши завершитися, починається знову. Дитині важко пристосуватися до нового колективу, до нових вихователів. У зв'язку з цим, дитина постійно перебуває в психологічній напрузі, вона відчуває тривогу та страх. Згадаємо й Дуню Прохорову („Приютки”), яка їде до нового місця проживання – у притулок: «Слезы душили горло... Все миновало и не вернется никогда. Везут ее, Дуню, в чужой город, в чужое место, к чужим людям. Ни леса там, ни поля, ни деревни родной. Ах, господи! За что прогневался ты, милостивец, на нее, сиротку? Чем досадила она тебе?». Люда Власовська («Записки институтки») не кругла сирітка, як Дуня Прохорова, але на війні героїчно загинув її батько, та щоб влаштувати долю доньки, Люду віддають до інституту. Хоча їй не так важко, бо в неї залишилась мати й брат, дівчинка з болем на серці покидає рідний дім: «...кусок не шел мне в горло. Лицо мамы, такое, каким я его видела на станции, не выходило из памяти, и мое сердце больно сжималось».

Діти в оповіданнях Чарської дуже різні, як і в житті – жваві, сором'язливі, добрі, злі, але, неодмінно, відверті на сердечність та ласку. Навіть зіпсовані вихованням, життєвими обставинами вони відчувають добру людину, їх не

можна обманути зовнішньою красою. Дитина інтуїтивно здогадується добро чи зло ховається за вчинками дорослих.

Як бачимо, у притулках для дівчат велика увага приділялась ручній праці. Дівчата вчилися лише основам грамоти, решту часу присвячували роботі у цеху („Приютки”). Вік, в даному випадку, майже не враховувався – кожна дівчинка повинна була відпрацювати певний час за ручною роботою. Але треба помітити, що до кожного завдання дівчата ставляться дуже відповідально. Наприклад, Дуня Прохорова була настільки вражена, що їй дозволили мити підлогу в кімнаті директриси, що від вражень не помітила, як зачепила й розбила вазу. Для звичайної дитини це навіть не подія, але не для дівчини, що виховується у притулку! Скільки страждань заподіяв їй цей випадок, як довго вона переживає за звичайну вазу. В тому ж контексті можемо простежити на які високоморальні вчинки здатні дівчата. Коли Дуня Прохорова розбиває вазу, її подружка Дорушка бере всю провину на себе, знаючи, що її покарають менше. Та це не єдиний приклад. Майже так вчиняє й княжна Джаваха („Записки институтки”), взявши на себе провину за солодощі, що потайки приніс сторож для всіх дівчат. Отже, герої Чарської здатні на подвиг, вони готові поступитися своїми інтересами, захистити друзів. Чи здатні на геройство сучасні сироти, що виховуються в закладах інтернатного типу? Як свідчить практика – це малоймовірно. Нажаль, егоїзм одна з характерних рис сьогodнішніх сиріт. І в цьому, перш за все, винні самі вихователі та вчителі закладів державної опіки. Ми виховуємо в цих дітей споживацьку позицію. Вихованці вже змалечку вважають, що всі їм щось винні, вони знають, що держава піклується їх долею, саме тому, у більшості з них відсутні мотиви до навчання та оволодіння професією. На питання „Ким ти хочеш бути за фахом?” більшість вихованців відповідають: „Все одно, аби заробляти багато грошей”.

В оповіданнях Чарської яскраво вирізняється психологічна характеристика дитячого колективу, що притаманна і сучасності – це, так званий, „феномен Ми”. Дівчата „обороняють” своє коло, вони майже не допускають в нього дорослих, але одна до одної ставляться не зовсім тепло, іноді, навіть, жорстоко. Схожий процес відбувається сьогodні і в дитячих будинках. Діти захищають один одного на вулиці, в школі, від вихователів, але можуть дуже жорстоко ставитись один до одного всередині групи. Теж саме бачимо в розповідях Лідії Чарської. Дівчата мають одну, максимум дві подруги. Решта – це лише сусідки по парті чи ліжку. Навіть доброзичливі оповідання Чарської доводять, що старші знущаються з більш менших, „незахищених”, а ті, в свою чергу – ці знущання терплять та мовчать. Пригадаймо, як в оповіданні „Приютки” Чарська описує дівчачу ворожбу. „Стрижки” потайки приходять до старших, щоб узнати свою долю від справжньої циганки, а дорослі дівчата обмазують їх попелом. Але не кожна героїня вміє прощати. Наприклад, маленька Васса надовго запам’ятала, як її вимазали дорослі дівчата, та при першій нагоді вона намагається помститися. Так, одного дня Васса („Приютки”) кидає у вогонь найкращу вишиванку саме тієї дівчини, що так посміялась над нею.

Зачинений для чужого ока світ жіночих інститутів, або притулків для дівчат, відносна ізольованість від зовнішнього світу, безумовно відбивається на формуванні характеру дівчат. Чарська адекватно в психологічному контексті відображає своїх персонажів, їх нервозність, неврастенічність, їх мрійливу натуру, що жадає великого кохання, а у когось й потреби в жертвоприношенні. Всі ці якості виховуються самими середовищем, де живуть дівчата.

Якщо уважно вчитатися в оповідання Лідії Чарської, можна побачити, що велика увага у виховання сиріт приділяється релігії. Кожна з вихованок щиро вірує в Бога, дотримується поста, читає молитву на ніч, відвідує церкву. Ось, наприклад, як Чарська описує враження Людмили Власовської під час молитви: «Я стала молиться или, вернее, просить, всей душой и сердцем просить, умоляя помочь мне, отвести беду. С наивною и робкою мольбою стояла я перед образом, судорожно сжимая руки у самого подбородка, так что хрустели хрупкие маленькие пальцы. Судорога сжимала мне горло. В груди закипали рыдания... Я зажимала губы, чтобы не дать вырваться крику исступления... Мои мысли твердили в пылавшем мозгу: "Помоги, Боже, помоги, помоги мне! Я знаю только первые десять билетов!"» [2, с. 77].

Не помню, долго ли простояла я так, но когда вышла из церкви, там никого из институток уже не было... Я еще раз упала на колени у церковного порога со словами: "Помоги, Боже, молитвою святого Твоего угодника Николая Чудотворца!" И вдруг как-то странно и быстро успокоилась”.

В оповіді „Приютки” Соня розповідає маленьким дівчатам як правильно себе поводити на сповіді: „...Каяться надо чистосердечно, девоньки, потому что сам господь Иисус Христос присутствует невидимо на исповеди. ... Как за ширмочку к отцу Модесту войдешь, так перво-наперво, земной поклон положить надоть, а там, на крест его животворящий глядя, и грехи сказывать. Без утайки, как есть все...» [5, с. 249].

Крізь всі оповіді Лідії Чарської червоною ниттю проходить тема патріотизму. В оповіданні „Записки институтки” Люда Власовська горда тим, що її батько загинув як герой, обороняючи свою Вітчизну. Це почуття мов вогник палає в серці юної дівчинки, саме тому вона так переживає під час розмови з імператором:

«– Твое имя, девочка? — спросил он...

– Влассовская! — отвечала я тихо.

– Славное имя славного героя! – ответил он раздумчиво. – Твой отец был убит под Плевной?

– Да, генерал.

– Заслуга его России незаменима... Государь хорошо помнит твоего отца, дитя; я знал его тоже и рад познакомиться с его дочерью...» [2, с. 89].

Так само й княжна Ніна Джаваха говорить, що вона не „чужестраночка”, „Я, батюшка, – каже вона, – русская”. Ніна горда за своє ім’я, а також тим, що її батько, князь Джаваха, російський генерал.

Чарська дуже часто підлягала критиці з боку її сучасників, зокрема Корнія Івановича Чуковського. У 1912 році в газеті «Речь» він в іронічній формі говорить про творчість письменниці, про мову, якою написані

оповідання, про їх сюжети, про персонажі, котрі постійно втрачають свідомість, падають перед кимсь на коліна, цілують один одного руки и т.п. “Я увидел, — писал Чуковский, — что истерика у Чарской ежедневная, регулярная, “от трех до семи с половиною”. Не истерика, а скорее гимнастика. Так о чем же мне, скажите, беспокоиться! Она так набила руку на этих обмороках, корчах, конвульсиях, что изготавливает их целыми партиями (словно папиросы набивает); судорога — ее ремесло, надрыв — ее постоянная профессия, и один и тот же “ужас” она аккуратно фабрикует десятки и сотни раз. И мне даже стало казаться, что никакой Чарской нет на свете, а просто — в редакции “Задуманного слова”, где-нибудь в потайном шкафу, имеется заводной аппаратик с дюжиной маленьких кнопочек, и над каждой кнопочкой надпись: “Ужас”, “Обморок”, “Болезнь”, “Истерика”, “Злодейство”, “Геройство”, “Подвиг”, — и что какой-нибудь сонный мужчина, хотя бы служитель редакции, по вторникам и по субботам засучит рукава, подойдет к аппаратнику, защелкает кнопками, и через два или три часа готова новая вдохновенная повесть, азартная, вулканически-бурная, — и, рыдая над ее страницами, кто же из детей догадается, что здесь ни малейшего участия души, а все винтики, пружинки, колесики!..” [7, с. 155].

В подібній сентиментальності та заідеалізованості персонажів Чарську не раз звинувачували й інші письменники й критики. Однак Чарська підкреслювала, що образ її героїв не такий вже ідеальний. Це доводять сцени з розповідей авторки. Згадаємо ту ж саму Вассу, котра спалила найкращу роботу Палані („Приютки”), подружок Іванову й Маркову, котрі навмисно намагалися посварити Власовську та Джаваху („Записки інститутки”). Хіба це заідеалізований образ?

Чарська досить реалістично дивиться на долю свою героїв — вона не приховує, що більшість дівчат після випуску з інституту або притулку не завжди очікує щаслива доля. У більшості випадків, це дівчата з обіднілих сімей, або круглі сироти, тому їм доведеться прислужувати в чужих сім'ях, пестити чужих дітей, а для цього потрібна сила волі, душевна щедрість. Крім того, не слід забувати й про те, що авторка зовсім не малює ідеальних картин виховання дітей в державних установах. Ті дівчата, що виховується в притулку, змушені постійно тяжко працювати, бо притулок живе це цей кошт. Дівчата більшість часу працюють у майстернях. На вивчення грамоти відводиться дуже мало часу, а свого особистого, тобто вільного часу дівчата не мають взагалі. Якщо вони не вчаться й не працюють у майстернях, то вони прибирають притулок, а також дім директриси. То де ж тут сентименти? Крізь реальне життя дівчат, що залишились сам на сам із собою. Критики в один голос кажуть про те, що у Чарської кожне оповідання закінчується щасливим фіналом, а самі оповідання шаблонні та однакові...

Отже, ніхто з критиків того часу не бачить в прозі Чарської, безумовно більш слабкої та незахищеної, ніж у Чехова чи Толстого, її головної риси — того емоційного тепла, що так необхідно дітям. Ніхто не побачив тих почуттів, що так необхідні дівчатам підліткового віку, котрі занурені у світ почуттів, але ще не можуть виразити те, що відчують.

Таким чином тема сирітства завжди була актуальною. До неї вертається не лише Чарська, а й багато інших письменників. Але, на жаль, сьогодні проблема дітей-сиріт, що виховуються в закладах державної опіки набуває якісно іншого змісту. Якщо героїні Лідії Чарської потрапляють до притулку через те, що її батьки померли внаслідок тяжкої хвороби, або загинули на війні, то сучасні сироти – це соціальні сироти. Такі діти потрапляють до закладів державної опіки внаслідок того, що їх батьки відмовились від належного виховання своїх дітей. Безумовно, між персонажами Чарської та сучасними сиротами – велика прірва, але вони мають багато спільного. Авторка дуже влучно описує внутрішній світ дітей, що залишились на одинці із самим собою. Твори Чарської – скарбниця дитячої душі, такої вразливої та чуттєвої. Саме тому соціальним педагогам та працівникам так необхідно звертатися не тільки до наукової, а й до художньої літератури, щоб мати уявлення про внутрішній світ дитини, адже від цього залежить якість надання допомоги, яку так потребують сьогоднішні сироти.

Література.

1. Лидия Чарская Генеральская дочка. – М., 2007;
2. Лидия Чарская Записки институтки. – М., 2007;
3. Лидия Чарская Записки сиротки. – М., 2007;
4. Лидия Чарская Лишний рот. – М., 2007;
5. Лидия Чарская Приютки. – М., 2007;
6. Чуковский К.И. Собр. соч. в 6 томах, М., 1969. Т. 6.

Резюме

Ключові слова: діти-сироти, сирітство, притулок, інститут, релігійне виховання, труд, патріотизм.

Дана стаття присвячена творчості видатної російської письменниці ХХ століття Лідії Чарської. Автор має на меті проаналізувати розповіді письменниці, де розкривається образ дитини-сироти. В статті подано порівняльний аналіз психологічних особливостей сучасних дітей-сиріт та дітей-сиріт доби Чарської.

Summary

Key words: children-orphan, orphanhood, shelter, institute, religious education labour, patriotism.

This article is devoted to creation of the Russian writer of distinction of a XX age Lidii Charskoj. The analysis of works is the purpose of the article authoresses appearance of child-orphan opens up in which. In the article to be presented comparative analysis of psychological features of modern children-orphan and children-orphan of period.